

Srpsko-hrvatsko pomirenje u historiografiji - pretpostavka ili posljedica političkog pomirenja?*

Autor smatra da je mistifikacija i dezinterpretacija hrvatsko-srpskih odnosa u povijesti, koja se razvila u svijesti značajnog broja pripadnika obiju nacija u posljednjem desetljeću, značajno pridonijela razbuktavanju ratnog sukoba. Znanstvena interpretacija i demistifikacija značajan su preduvjet međunacionalnog pomirenja.

Što mi kao historičari može napraviti? Valja se zapitati što smo napravili, bilo dobro, bilo loše, bilo ništa, i što smo mogli napraviti, ali to ne bi smjelo biti središnje pitanje. Neću se baviti puno prošlošću, još manje ću po njoj prekapati, ali neke stvari ipak valja reći kako bi nam bilo jasno što treba učiniti i što je moguće učiniti u bližoj budućnosti.

Ova tema nije samo povijesna odnosno historiografska, ona očigledno jest i politička. Ona bi bila politička na svaki način, a pogotovo u ovom našem hrvatsko-srpskom slučaju, kada je politika postala povijest, a povijest politika.

Vrijeme je da stvari postavimo na pravo mjesto - da govorimo otvoreno. Kada sam sudjelovao u prvom skupu *Srbi i Hrvati* u zagrebačkom muzeju Mimara u studenom 1993. godine, onda je neki dogovor, više ili manje prešutan, barem među nekima od sudionika s hrvatske strane, bio da se ne postavlja pitanje granica i pitanje odgovornosti za rat 1991-5. Danas je prvo pitanje izlišno, osim na vrlo uskom i za širi kontekst nevažnom području (Prevlaka, granica na Dunavu). No, pitanje odgovornost za nedavni rat ostaje.

Ovih je dana prošlo sedam godina od pada Vukovara (namjerno ne govorim okupacije, kako ne bih izazivao daljnju diskusiju), što sam ja i mnogi drugi u Hrvatskoj doživjeli kao vrhunac hrvatsko-srpskog rata. Mnogi kontakti su uspostavljeni, neki tako da se zaobilaze problemi i da se okreće glava od njih, drugi tako da su se našli suučesnici u zločinu. Naravno da ovima drugima nije ni do kakva dijaloga, jer bi raščišćavanjem stvari i jedni i drugi došli na to da sami sebe moraju optužiti.

Nada ili želja nekih da život miri ljude neki je puta potican i najboljim namjerama, neki puta pragmatičnošću, ali ne otklanja i ne može riješiti sve probleme. Navodim primjer koji u masovnu kulturu ulazi iz povijesti - hrvatsko-srpski sportski dvoboji danas su uobičajena stvar, ali je i strašno i nepravedno i zabrinjavajuće da kada hrvatska momčad pobjeđuje uspaljeni navijači viču "Vukovar, Vukovar". Tobože, pobjeda nad "Partizanom" ili "Zvez-

* ponešto prerađeni i dopunjeni tekst referata pročitano na skupu srpskih i hrvatskih historičara u Pecu, Mađarska, u studenom 1998. godine

dom" je osveta za Vukovar. Prvo, krivo je nametati krivnju za Vukovar onima koji su u to vrijeme uglavnom bili maloljetni, drugo, da li se 2500 vukovarskih civila, koliko je ubijeno za vrijeme napada JNA, može osvetiti jednom sportskom pobjedom. Koliko je tek daleko od istine kada beogradski navijači hrvatske igrače nazivaju ustašama i koliko je još dalje od zdravog razuma da se ustaški zločini mogu iskupljivati sportskim pobjedama.

Pomirenje je intelektualni proces, njemu ekonomski i drugi kontakti mogu pomoći, ali ga ipak moraju osmisliti intelektualci u posve slobodnoj diskusiji. Ako intelektualci to ne učine (u ovom našem slučaju - mi, historičari) onda će nam se, kad - tad, nažalost, gomila neraščišćenih problema vraćati na naplatu s kamatama. Sve što govorim odnosi se na opću političku situaciju, ali isto tako važi i za povijest i za historijsku znanost.

Intelektualno, pa i historioografsko pomirenje Hrvata i Srba tek je u začetima. Pokušaji pomirenja nisu ni malobrojni, niti su ljudi koji se za njega izravno ili neizravno zalažu neutjecajni, ali njihov glas i njihovu intelektualnu snagu nadglavavaju glasovi kojima tako zamišljeno pomirenje ne ide u prilog.

No, mi ne možemo i ne želimo živjeti s kolektivnom krivnjom nad sobom. Pred drugom stranom i pred vlastitom savješću ne želimo biti optuživani za ono što nismo učinili, štoviše, za ona zlodjela na koja smo stalno ukazivali da se mogu dogoditi i osuđivali smo ih kada su se dogodila. Najvažnije je da to učinimo zbog zdravlja našeg vlastitog društva, onog hrvatskog ili onog srpskog odnosno jugoslavenskog, jer mirenje ili pomirenje sa zločinom u ime vlastite nacije najgori je tumor u društvenom tkivu. U promicanju takvih ideja moramo na neki način biti elitisti, ali ne u smislu ekonomske, rasne i tome slične elite, već, kako bi rekao moj pokojni prijatelj Ivan Đurić, u smislu *misaone*. A ona se stvara na temelju suprotstavljanja zločinu, na nepristajanju da se bude suučesnik u razaranju Vukovara, Sarajeva, Dubrovnika ili Mostara, pripadali napadači "mojoj" ili onoj "drugoj" naciji.

Na razini historijske znanosti, dogodila se manipulacija, koja se pretočila u politiku: dogodilo se jedno veliko povijesno izvrtanje, stvorene su poluiskonstruirane, poluizmišljene priče koje su vrlo dobro nalegle na neke kulturne obrasce koji žive u narodu. Te su priče izrazile duboke, općeprihvaćene osjećaje, uglavnom predrasude, neutemeljena uvjerenja i vjerovanja koja su po definiciji suprotstavljena znanosti. Sve se to svodi na vrlo jednostavne mitologeme, gotovo slogane: radi se o kultu vječne povijesne žrtve i povijesne tragedije. Stvaranje neprijatelja ide postupno, prvo se stvara uvjerenje da sam ja dobar, pošten. Dakle, ja, odnosno, mi smo u pravu, oni su u krivu. Mi smo se samo branili, oni su nas uvijek ugrožavali i napadali. Nikada se s njima nije moglo, uvijek je bilo nepovjerenja. Naše težnje prema uspostavi nacionalne države posve su legitimne i opravdane; takav sveti cilj opravdava uporabu bilo kojeg sredstva.

Svi ti jednostavni zaključci argumentirani su primjerima iz povijesti. U takvom gradiranju saznanja o povijesti, u zidanju premisa koje postaju zaključci iz kojih se izvodi nova premissa zadnja stepenica je da je onaj drugi opasan, da ugrožava sve svete ciljeve moga naroda, štoviše njegovu egzistenciju. Logično iz toga proizlazi i dopuštenje za zločin.

Gdje se nalazi historijska znanost u Hrvatskoj i Srbiji i čime su opterećena znanja o povijesti u našim sredinama?

Srpski napad

Ranih osamdesetih godina krenula je svestrana nacionalna ofenziva iz Beograda: srbijski nacionalni pokret smatrao je da je položaj SR Srbije, kao i Srba u Jugoslaviji krajnje nezadovoljavajući, a jedan od glavnih argumenata toj tezi morala je biti nanovo napisana povijest, drugačija od vladajuće dogme. Radilo se o jednoj velikoj mistifikaciji, o kultu

žrtvovanja i opsjednutosti prošlošću: ona se temeljila na općoj koncepciji koju je još kasnih šezdesetih godina počeo postavljati i dalje izgrađivao Dobrica Ćosić, a konačno dovršio i svojim autoritetom osnažio Memorandum SANU iz 1986. godine. Osamdesetih godina javili su se neki etablirani historičari, a potom su nastavili razni publicisti dokazivati na temelju istrgnutih, predimenzioniranih, iskrivljenih, pa i falsificiranih podataka da su Srbi "prevareni", "zakinuti", ubijani, "uništavani i poslije genocida", i, konačno, vječiti pobjednici u ratu, a gubitnici u miru. Na taj su način stvarane nebulozne teorije o zavjeri svih protiv Srba.

Čini se da je Vasilije Krestić u članku "O genezi genocida nad Srbima u NDH"¹ prvi cjelovito formulirao tezu o genocidnosti Hrvata. Utvrdio je da "sasvim sigurno da genezu genocidnih radnji nad Srbima u Hrvatskoj treba tražiti... u 16. i 17. veku, kada su Srbi počeli da naseljavaju hrvatske zemlje". Međutim, za razdoblje do druge polovine 19. stoljeća jedini argument u prilog svojoj tezi je slijedeći: "Upravnik imanja zagrebačke biskupije Ambroz Kuzmić u izveštaju od 13. 11. 1700. godine je napisao da bi bilo bolje "Vlahe vsze poklati nego ztaniti" (tj. nastanjivati), jer su oni "na veksu szu skodu plemenitomu orszagu u szesarovoi szvetosti nego haszan". Iz toga podatka Krestić zaključuje da "tako, već na osvit 18. veka, nailazimo na podatak da su feudalni krugovi Hrvatske, iz razloga klasnog i verskog antagonizma, bili spremni na genocid protiv srpskog pravoslavnog stanovništva".

Ovakav zaključak pravi je primjer uplitanja politike u prošlost: upravo je smiješno na temelju jednog zaboravljenog i nevažnog izvještaja efemerne osobe graditi tezu o koljačkim namjerama čitavog naroda za puna dva stoljeća njegove povijesti.

Takva "novokomponirana historija" mogla je za očevice predstavljati jedan osebujan i zanimljiv kulturološki fenomen, da se vremenom, pogotovo od dolaska Slobodana Miloševića na vlast 1987. godine, nije počelo pokazivati u kojoj su mjeri te "znanstvene" ocjene imale ratnohuškački smisao. One su bile jedan od vrlo važnih čimbenika u konačnoj pripremi za osvajačke ratove u koje su Srbija, Crna Gora, JNA i dio Srba u Hrvatskoj i BiH krenuli 1991-3. godine. Naime, takve su teze ponavljane danima, tjednima, mjesecima, godinama i kod slušača su proizvodile pogubne efekte: uvjerile su ih u svoju istinitost, ali su ih i uvjerile da je svaka akcija da se "vrati istom mjerom" sada opravdana. Povijesne činjenice i teze kojima su Srbi hranjeni bitno su utjecale na to da se smatraju "zaslužnijima", "boljima" od drugih, onima koji imaju više prava od drugih, pogotovo stoga što su im ti drugi uvijek zabijali nož u leđa. Srpski je narod u velikome dijelu počeo iskazivati osvetnički gnjev prvo prema Albancima, a zatim i prema drugima, posebice prema Hrvatima i, konačno, Muslimanima - Bošnjacima.

Takva opsjednutost nacionalnim u povijesti dovedena je do apsurdna, do historicističke histerije i do potpunog ignoriranja povijesnih činjenica. One, uostalom, onima koji izriču takve apodiktičke misli nisu ni potrebne. "Uvijek" i "nikada", riječi kojih se historičar u načelu valja kloniti, sada su u svakodnevnoj upotrebi: tako, primjerice, Brana Crnčević početkom 1991, kada beogradska propaganda intenzivno dokazuje vječnu povijesnu krivnju Hrvata u odnosu prema Srbima, tvrdi da su Srbi "narod koji ne ume da mrzi", a mediji tzv. Srpske Republike Krajine u siječnju 1993. godine, da bi mobilizirali narod, tvrde da su se "Srbi u istoriji uvek samo branili". Vjerojatno najbolji primjer takve manipulacije poviješću je poznati govor Milana Paroškog u baranjskom selu Jagodnjak u proljeće 1991: on je tvrdio da na baranjskom i širem prostoru ne-srpski arheolozi više ne istražuju nekropole, jer "svugde nalaze samo srpske grobove" (vrlo je karakterističan leit-motiv stalnog pozi-

¹ Književne novine 716, Beograd, 15. 9. 1986.

vanja na grobove), a iz toga je izvodio i konkretna prava - pozvao je slušače da "ubiju k'o kera kod tarabe svakog onog koji kaže da to nije srpska zemlja". Borisav Jović je 1991. izjavio za TV da rat koji se polako rasplamsavao zapravo i "nije rat, već osveta", očigledno pri tome misleći da se osvećuje ustaški zločin.

Bazična i pretežna odgovornost Srbije (i dijelom Crne Gore) za rat u Hrvatskoj i BiH danas nije upitna. To je nedvojbeno na razini političke odgovornosti, mislim da ni bilo kakva skrupulozna historiografska analiza neće moći demantirati takvu tvrdnju.

Srpska inteligencija i historiografija morat će objasniti prvenstveno godine 1981-91, kada se pripremao rat. Manje je važno objasniti što se događalo u 90-ima, odnosno kakva je bila uloga intelektualca tada, jer su već kola koja su donosila zločine krenula niz padinu. Intelektualci su pripremili rat. Vojnici i masa su onda samo proveli te ideje u djelo, odnosno učinili ih zločinačkim. Možda su se i neki od tih intelektualaca zgranuli kada su vidjeli što su potakli, možda se i kaju, ali time njihova odgovornost nije manja.

Doduše, izašao je opsežan zbornik "Srpska strana rata" (Beograd, 1996) u kojem su vrlo trezveno i objektivno analizirani mnogi društveni, politički, ekonomski problemi prijeratnog i ratnog razdoblja. Izlaze povremeno i vrlo značajni tekstovi u *Republici*. Tim ljudima valja odati priznanje, ali njih je malen broj, a njihovi tekstovi nemaju ni toliku publiku, ni toliki utjecaj kakav bi zasluživali.

Hrvatski odgovor i pozicija hrvatske historiografije

Kako je na tu višegodišnju kampanju odgovorila hrvatska politika? Nitko u to vrijeme od hrvatskih političara nije bio dovoljno sposoban ni dovoljno hrabar da se suprotstavi takvoj agresivnoj politici, koja se kasnih osamdesetih godina utjelovila u osobi Slobodana Miloševića. Pogotovo se to nije moglo činiti oružjem napadača, dakle, da hrvatski komunisti iz povijesti izvlače neke argumente - jer jedini njihovi argumenti, zapravo, parole o bratstvu i jedinstvu već su bile potpuno istrošene.

Kako se u toj situaciji snašla hrvatska historiografija? Mislim da je najkonzornije tradicionalnu poziciju hrvatske historiografije ocrtao Krleža, istovremeno napadajući i one koji su iz političkih razloga negirali samosvojnost hrvatske povijesti, kao i one koji su je nekritički veličali: "Reakcionarna generalna linija naše "objektivne" nauke, koja se radala u drugoj polovini 19. st. ... može se objasniti samo društveno strukturalno. Malograđansko društvo u nastajanju, slabo samo po sebi, u okviru jednog reakcionarnog carstva, kada sanja o svojoj narodnoj "slobodi", sanja o slobodi svojih tržišta u budućnosti i prodire mislima na istok... Kod te romantične, malograđanske, reakcionarne "žetve", kritička, bogumilska, šizmatička, protestantska, protupapinska naša prošlost predstavljala je samo tehničku smetnju... pak su je izbrisali u svojim glavama, a potom i u knjigama"², odnosno, u drugoj prilici ovako: "Čitava naša malograđanska historija o idealističkoj konstanti jednog te istog hrvatstva, kao o vrhunaravnoj pojavi, jeste krivotvorina! Ili je pisana tako kao da su već naše princeze Tuga i Buga bile organizirane u Društvu Hrvatica grofice Katarine Zrinske, a svi Hrvati bili najmanje Leonide ili barem članovi Čiste stranke Prava, ili opet tako, kao da su već glagoljaši bili Pribičevićevi Samostalni Demokrati, a Hrvati na Duvanjskom Polju orjunaši..."³

Krleža je dobro uočio probleme naše historiografije. Uistinu, hrvatska historiografija je u posljednjih 150 godina, otkako je s Kukuljevićem-Sakcinskim dobila mnoge od atributa

² "Prije 30 godina", 2, Republika 3, Zagreb 1947, 770.

³ "Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće", u: Deset krvavih godina, Zagreb 1971, 114.

onodobne znanstvenosti, bila isuviše svojom ili mimo svoje volje u službi politike. Da je to tako, pokazuje vrlo banalan primjer: pitanje da li je Tomislav nije bio kralj ili nije bio, bilo je političko pitanje i prije 150 godina, a i danas. Postoje oni, vrlo snažni, u hrvatskom društvu koji žele da to bude središnje političko pitanje, postoje oni kojima to nije važno, i koji ne smatraju da je to uopće relevantno za sadašnju političku situaciju.

Teško je složiti se u svemu s Krležinim postavkama. Čini se da je njima Krleža prvenstveno želio fascinirati čitaoca vanjskim efektom, kako bi ga posve pridobio, a manje skrupulozno analizirati intelektualnu poziciju hrvatske historiografije. Kako bilo da bilo, Krleža je i prije gotovo 80 godina lucidno zapažao probleme o kojima se u našoj znanosti i do dan danas uglavnom šuti. No, za zbivanja od kraja 80-ih, pa sve do danas, hrvatska je historiografija samo djelomično kriva.

Etabilirana hrvatska historiografija nije se žurila s pisanjem "nove povijesti" - činila je to vrlo polako, djelomično otvarajući nove teme i pod nesnosnim pritiskom srpske i jugoslavenske historiografije. Čini se, općenito se držalo do digniteta struke, tako da u tekstovima skrupuloznih historičara prije i poslije demokratskih promjena nema velikih promjena. Trebale su kasnih osamdesetih godina izaći radovi dvojice ljudi koji nisu profesionalni historičari - knjige "Hebrang" Zvonka Ivankovića-Vonte i "Žrtve Drugog svjetskog rata" Vladimira Žerjavića da bi se na skrupulozan i znanstven način odgovorilo na neke od najzanimljivijih tabu-tema.

Međutim, priličan broj ličnosti s hrvatske opozicijske scene utrkivao se u prevrednovanju hrvatske bliže i dalje povijesti. Dobar je primjer tome pronađena jama Jazovka u Žumberku, nakon čega se, bez ikakve mogućnosti provjere, u jasenovačkoj maniri srpskih kvazihistoričara, tvrdilo da tamo leže kosti 40.000 nevinih osoba koje su pobili komunisti, da bi se procjena o broju žrtava sada smanjila za otprilike stotinjak puta. Čini se da su dio tih pobijenih bili Čerkezi koji su nemilosrdno ubijali domaće stanovništvo, bez obzira na nacionalnost (što, dakako, ne umanjuje krivnju jazovačkih krvnika).

Među prevrednovateljima povijesti (iako se nije posebno bavio Jazovkom) po političkoj se snazi i ugledu, ali i po historiografskom znanju i neki širim pogledima na prošlost, nedvojbeno isticao Franjo Tuđman. Ubrzo je u javnosti tako odskočio u ovom prevrednovanju povijesti od ostalih, da je zapravo u sagledavanju tog problema on i jedini vrijedan pozornosti. Stoga je Tuđmanova HDZ bila stranka čiji je interes za prošlost bio osjetno veći negoli u drugih, odnosno, kako je vrijeme protjecalo, a moć HDZ-a rasla, tako je utjecaj Tuđmanove stranke na takav trend u hrvatskom društvu rastao.

Izjavom Franje Tuđmana na 1. saboru HDZ početkom 1990. godine kako "NDH nije bila samo fašistička tvorevina nego i izraz stoljetne težnje hrvatskog naroda za samostalnom državom" započela je žestoka diskusija o karakteru NDH-a. Bio je to nesretna izjava s više loših posljedica. Kako to često kod Tuđmana biva, to smo već naučili - organizaciona se praksa počela tumačiti kao ideologija, a pragmatička se politika povezala s reinterpretacijama povijesti. Još je gore u svemu bilo da je ta izjava omogućila nekima drugima da pokušaju u potpunosti rehabilitirati NDH i ustaški režim. Doduše, Tuđman se, shvaćajući barem djelomično sve opasnosti koje iz te dvosmislene teze proizlaze, u kasnijim demantijima ograđivao od bilo kakve veze s nacizmom i fašizmom, ali je bilo prekasno. Uostalom, da je u svojim demantijima i postupcima bio čak i dosljedniji, štete koje je *ustašizacija* Hrvatske napravila, bile bi kudikamo manje. Srušene su stotine antifašističkih spomenika i spomen-ploča, u mnogim se prilikama orila pjesma "Evo zore, evo dana, evo Jure i Bobana..." Učestala su pojavljivanja bivših ustaša u medijima (Crljen, Korsky, Pšeničnik, Marica Pavelić) koji ne samo da nisu krili svoja opredjeljenja, nego su o mnogim događajima bezočno lagali. U tome se u nekim aspektima otišlo čak i dalje od onoga

što je šezdesetih godina predlagao notorni ratni zločinac Maks Luburić, kada je predlagao da se skinu i zvijezda petokraka i znak U, jer se po Hrvatskoj znak U počeo ponegdje časno kočiti, a petokraka se skidala.

Kako je došlo do te NDH-nomanije? Odgovor s moje pozicije, kao hrvatskog historičara, nije lagan, i tome će se morati pisati, pogotovo kada se glave ohlade i kada uđemo u jedno mirnije razdoblje, na unutrašnjem i na vanjskom planu.

Prvo, činjenica jest da je 45 godina javnosti bila nametana jedna vrlo jednostrana slika prošlosti, pa se stoga logična tražila i osjećala potreba za svježim, drukčijim interpretacijama. Nije se uistinu više mogla trpjeti ahistorijska legenda o junačkim partizanima kao neporočnim borcima za slobodu i pravdu. Nesloboda u kojoj su se takve legende i zapravo mitovi stvarali, nije pogodovala zdravom rasuđivanju o prošlosti. Rehabilitacija ustaša utoliko je mogla biti uspješnija, jer crno-bijela historija uvijek izaziva otpor i često vodi u drugu krajnost. Za javnost novootkriveni zločini partizana (prvenstveno Bleiburg i Križni put) pridonosili su da se proširi teza - budući da su "i jedni i drugi su radili zločine", onda su zapravo i sve strane u ratu iste.

Drugo, vlast HDZ-a nije bila niti jest proustaška (barem nije u pretežnom dijelu), ali je bila nedopustljivo tolerantna prema ekstremnoj emigraciji, što zbog proklamiranog pomirenja, što zbog primljene i nadalje očekivane financijske i druge potrebne pomoći. No, kada je ustašonostalgija uzela maha, vlast je postala nedopustivo tolerantna i prema ustašoidnim ekscesima.

Konačno, srpska pobuna u Hrvatskoj, uz pomoć JNA, ogorčila je i radikalizirala stanovništvo Hrvatske i dijelom ga priklonilo neustaškim idejama. Stvorio se u dijelu javnosti stav da je jedino pravo sredstvo ako ne pokolj, a onda barem iznimno oštar stav prema Srbima.

Hrvatska je bila u ratu 1991. Žrtva i hrvatska historiografija bila je na poziciji žrtve. No, kako su ratne godine prolazile, kako je Hrvatska ušla u rat protiv Muslimana-Bošnjaka u BiH i u njemu se očigledno pretvorila u agresora, a istovremeno je kiptio i osvetnički gnjev protiv Srba u Hrvatskoj, tako je i historiografska priprema za takve postupke postajala sve očitija. Stoga je i u tom slučaju trebalo propagirati NDH.

S hrvatske strane, valjat će ustanoviti tko je na ovaj ili onaj način pripremio val osvete koji je pokrenut rušenjem srpskih kuća na teritoriju pod kontrolom hrvatskih vlasti 1991. godine, a kulminirao nakon operacije "Oluja" 1995. godine. Kako bilo da bilo, osveta je bila potkrijepljena poviješću. Propaganda NDH kao pozitivne činjenice hrvatske povijesti bila je dijelom i poticana od onih koji su željeli osvetu - ako su ustaše bili dobri momci, pravi Hrvati, a nije sporno da su bili vrlo oštri prema Srbima, onda ih mi slijedimo. Da bi se legitimirali kao pravi Hrvati, moramo se ponašati prema Srbima kao ustaše. Iz ove dvije premise izvodi se zločinački zaključak.

Svako povezivanje uzroka rata i situacija iz 1941. i onoga iz 1991. godine u historioografskom smislu posve je promašeno. Ne treba mnogo analizirati i uvjeravati da se radi o bitno različitim situacijama. No, u svakodnevnoj komunikaciji dogodilo se da smo se kroz shematiziranu sliku prošlosti vratili na podjelu između četnika i ustaša. Činjenica jest da je srpska propaganda uplašila Srbe u Hrvatskoj da se stvara nova Nezavisna Država Hrvatska i isto je tako činjenica da se Hrvate uvjeravalo kako je ustaški postupak prema Srbima zapravo, jedino pravo rješenje. Na istom su se poslu našli i srpski i hrvatski ekstremisti i ta političko-zločinačka koalicija već duže vrijeme funkcionira izvrsno, kao malo koja. Da ne govorim koliko je takva propaganda politički opasna, jer, kao prvo, vodi daljnjoj mistifika-

ciji (tobože, sporovi su stari više desetljeća i nemoguće ih je razriješiti osim uništenjem onih drugih), kao drugo, takva polazišta pomirenju ne daju ni najmanju šansu.

Može li se doći do zajedničkih ili sličnih stavova o NDH i Jasenovcu?

U hrvatsko-srpskim sporovima središnja tema svakako je bio logor u Jasenovcu. No, čini mi se, koliko god da to zvučalo paradoksalno, da usprkos tonama potrošene tinte i strašnom intenzitetu emocija oko Jasenovca, do zajedničkih stavova i ne bi bilo tako teško doći. Stvari postaju jasnije u posljednje vrijeme, pogotovo otkako je nedavno objavljen popis jasenovačkih žrtava, dosada nepubliciran popis iz 1964. godine.

Nije sporno ili barem ne bi trebalo biti sporno što je bio Jasenovac i što je bila NDH. NDH nije bila "izraz stoljetne težnje hrvatskog naroda za samostalnom državom". Ona nije bila "nezavisna", već je bila svojevrstni njemačko-talijanski protektorat, ona nije bila ni "Hrvatska", jer kakva je to Hrvatska izvan koje ostaju Međimurje, Pula, Rijeka, Zadar, Šibenik, Split i svi jadranski otoci osim Paga, Brača i Hvara? To nije bila ni država, jer država pretpostavlja uređene odnose sa svojim građanima, a u NDH je vladao teror. Sve širi partizanski pokret među Hrvatima i u čisto hrvatskim krajevima svjedoči da Hrvati nisu prihvatili ustaški režim. Uostalom, u ustaškom i njemačko-talijanskom teroru pobijeno je oko 30.000 Hrvata, a oko 60.000 ih je stradalo u partizanskim jedinicama. Prema tome, NDH nije po svom karakteru bila državotvorna, već antidržavotvorna. Ona je direktno razgrađivala svaku uređenu državnu instituciju, a u kasnijim desetljećima je stvorila hipoteku nad Hrvatima. NDH je odmogla kasnijim inicijativama i željama za većom neovisnošću Hrvata i Hrvatske unutar Jugoslavije ili za potpunom neovisnošću, jer su sve one *a priori* okarakterizirane kao ustaške.

NDH bila je teroristička država, jer je ustaše vrlo pažljivo planirali i stvorili sustav terora. Dva dana po dolasku na vlast u Zagrebu, među prvim odlukama nove vlade, Pavelić je 17. travnja potpisao "Zakonsku odredbu za obranu naroda i države", koja je postala temeljnim aktom na kojem se dalje izgrađivao i provodio cjelokupni sustav političkog i genocidnog terora i nasilja u NDH. Odredbu citiram u cijelosti:

1. Tko na bilo koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji način ugrozi opstanak NDH ili državne vlasti, pa makar djelo ostalo samo u pokušaju, čini se krivcem zločinstva veleizdaje.

2. Tko se učini krivcem zločina u točki 1. navedenoga ima ga stići kazna smrti.

Daljnjom razradom ove Zakonske odredbe, tijekom narednih nekoliko mjeseci, doneseni su precizniji zakoni i upute o izvanrednim i prijekim sudovima, o strijeljanjima talaca "kad se počinitelj napada ne pronađe", te brojne diskriminirajuće odredbe i naredbe protiv Srba i Židova. Konačno, 25. studenog 1941. donesena je "Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore". Koliko god ovi zakoni bili drastični i omogućavali sve vrste terora, sustavni ustaški teror još se više provodio izvan zakona, masovnim ubijanjem stanovništva po srpskim selima, ubijanjima "viška" zatočenika po logorima i likvidacijama transporta uhapšenika prije nego što su uopće stizali do logora, pljačkom židovske, srpske i romske imovine itd.

Logori su bili jedna od ključnih karika u sustavu terora. Bilo ih je oko 26 i teško ih je eufemistički nazivati "sabirnicama" i "radnicama". Većina su bili koncentracijski, ali je NDH odmah, do ljeta 1941. godine, otvorila logor u Jadovnu kod Gospića i dva logora na Pagu u kojima su zatočenici uglavnom ubijani. Ti su logori napušteni već u kolovozu 1941. jer su

u to vrijeme Talijani preuzimali nadzor nad tim područjem. Osim toga, počeo je partizanski ustanak, pa je ionako slaba komunikacija prema tim područjima bila ugrožena.

Stoga je organiziran logor u Jasenovcu. Maks Luburić, čelni čovjek Ustaške obrane, trećeg ureda Ustaške nadzorne službe, bio je nadležan za sve logore u NDH. Njega se općenito smatralo najbrutalnijim organizatorom i neposrednim počiniteljem masovnih zločina, posebno u Jasenovcu. Nije slučajno da je Šakić, kao Luburićev šogor, postao zapovjednik Jasenovca. Dakle, Luburić i njegovi pomagači išli su u Njemačku na instrukcije kako što bolje organizirati logore. I sama pozicija jasenovačkog logora bila je vrlo pažljivo odabrana: zbog blizine Save i Une bio je praktički neosvojiv s južne strane, bio je u blizini pruge kojom su se mogli dovoziti zatočenici i eventualna vojna pomoć. Bio je centralno postavljen u odnosu na značajne židovske zajednice od Karlovca do Dunava, koje se planiralo deportirati u logor. Bio je i u blizini značajnih koncentracija srpskog stanovništva na Baniji, Kordunu, u sjevernoj Bosni i zapadnoj Slavoniji.

Jasenovac je, dakle, bio jedini ustaški logor smrti od kolovoza 1941. do kraja rata. Bio je to zapravo centralni logor u NDH, u kojem su se događali najstrašniji i najmasovniji zločini. Stoga nije slučajno da je taj logor postao i simbol svih zala iz vremena ustaškog režima.

U jasenovačkom logoru sve je bilo podređeno jednom cilju, da se što je moguće više ljudi u njemu likvidira. Možda je bolje, umjesto nazivati ga logorom smrti, reći da je to bila tvornica smrti. Činjenica jest da su neki zatočenici preživjeli i nekoliko godina. Neki su pobjegli iz logora, neki su čak i pušteni. Ipak, radi se o neznatnoj manjini. Oni su preživljavali uglavnom zato što su posjedovali određena stručna znanja koja su bila ustašama potrebna za održavanje logora. Postojala je svojevrsna sistematizacija radnih mjesta, pa se znalo koliko treba kovača, električara, krojača itd. No, u određenim vremenskim ritmovima i razdobljima događali su se tzv. nastupi, pri čemu su neki zatočenici koji su počinili i najmanji prekršaj, ili čak ništa nisu učinili, bili ubijani pred drugim zatočenicima. Neki su jednostavno odvođeni na put bez povratka. Sve je to bilo sa ciljem da se održi disciplina.

Odgovornost postoji i na srpskoj strani - valja prestati licitirati s brojem ubijenih u Jasenovcu.

1946. godine se tvrdilo da je u Jasenovcu stradalo 46.000 ljudi. U slijedećim desetljećima procjene o broju žrtava su rasle, pa su čak i službeno iznosile 600-700.000. U iznimno opsežnom istraživanju šezdesetih godina o žrtvama Jasenovca nije se uspjelo sakupiti više od 49.000 njihovih imena, uz još nešto više od 9.000 za Staru Gradišku. Ako se tome pribroje i žrtve čija se imena nisu mogla pronaći, ovo nas istraživanje ipak približava utvrđivanju konačnog broja stradalih. Međutim, rezultati tih istraživanja ostali su nedostupni javnosti, jer to ne bi bilo u skladu s općeprihvaćenim mišljenjem. Skrupulozne demografsko-povijesne analize pokazuju da je broj jasenovačkih žrtava oko 83.000. Neki historičari i kvazihistoričari (Bulajić, Terzić i drugi) bavili su se srpskim stradanjima u Drugom svjetskom ratu i posebno logorom Jasenovac, kao središnjem mjestu tog stradanja. Oni su i dalje preuveličavali već preuveličavane brojke, pa su tvrdili da je samo Srba bilo ubijeno 700.000, zatim i čitav milijun, pa i preko 1.100.000, a potom i da se točan broj žrtava "nikada neće moći ustanoviti".

I Bulajić je krajem 1998. godine u radio-emisijama za "Radio Slobodna Evropa" tvrdio je da u svojim radovima nikada nije potvrdio tako visoke brojke, već da je samo citirao neke druge autore. Izjavio je da u istraživanjima koje vodi njegov "Muzej genocida" u Beogradu došao do brojke od 77.000 poimenično pobrojanih žrtava. To su već realne brojke.

Činjenice o NDH i Jasenovcu nabačene na ovih nekoliko stranica teze su oko kojih bi se mogla složiti većina historičara u Hrvatskoj i Srbiji.

Uloga historičara u pomirenju

Valja se vratiti na početak - na naslov. Srpsko-hrvatsko pomirenje u historiografiji jest i pretpostavka i bit će i posljedica političkog pomirenja. Mi, historičari, ne možemo čekati političko pomirenje, jer ono ovisi ipak o političkim elitama. No, možemo i moramo raditi na historiografskom pomirenju. Ne može nitko reći da nije znao, da nije osjetio kako je i on odgovoran, odnosno kako može pridonijeti pomirenju. Svakako, danas će mogućnosti biti kudikamo skromnije, jer je nekima iz historičarske branše bilo puno lakše pokrenuti kotač mržnje, ili barem značajno sudjelovati u tom pokretanju, negoli što smo mi sada u stanju da ga zaustavimo ili barem da ga usporavamo.

Prvi korak mora biti dezaktualizacija: utvrditi da se radi o prošlosti, koja više nije politički, već povijesni problem. Da tu prošlost, valja prepustiti historičarima i da oni moraju imati glavnu riječ u njezinu tumačenju, odnosno, da ih se barem poslušaju.

Drugi je korak poznanstvenjenje historije i prema van i prema unutra - prema van, afirmacija teze da je smisao znanosti u traganju za istinom, da su rezultati trajno otvoreni za provjeravanje, upotpunjavanje i usavršavanje, ali da je besmisleno konačna rješenja i apsolutne istine utvrđivati u dnevnoj političkoj praksi. Valja izričito odbijati politizaciju svojih dilema, hipoteza i cjelovitih istraživanja koja iz znanosti po definiciji ne proizlaze. Valja zahtijevati punu slobodu istraživanja lišenu političkih pritisaka. Ukoliko istraživanja prošlih vremena budu dalje od dnevne politike, utoliko će biti bolje i za istraživanja i za politiku. Prema unutra, valja promicati vrijednosti modernih historiografskih pravaca koji neizravno posve udaljuju povijest i historijsku znanost od politike.

Posvađali smo se i zaratili preko povijesti, da li je moguće da se preko nje mirimo? Moguće je, ali ne u tom smislu da nam povijest, dakle, ono što pričaju historičari, bude neka vrsta "naravoučenija", novokomponirano "bratstvo i jedinstvo", odnosno zbirka lijepih primjera o Hrvatima i Srbima tijekom povijesti. Valja težiti dezideologizaciji historijske znanosti, situaciji u kojoj će se izboriti za dignitet znanosti i za pravo da javnost čuje realnu priču o Srbima i Hrvatima tijekom povijesti. Pri tome ne treba bježati od notorne činjenice da ima i da će nužno biti više pogleda na tu prošlu stvarnost. Historičari na taj način mogu pomoći u smirivanju stanja, da kultura pomirenja počne nadjačavati kulturu osvete.

Za hrvatsko-srpske odnose neće biti sporna samo NDH i Jasenovac kao sublimacija te kolektivne patnje, ali su to svakako najosjetljiviji dijelovi srpskog aspekta hrvatske povijesti. Naime, s hrvatske strane dodatna komplikacija leži u činjenici da je želja predsjednika Tuđmana, pa to onda postaje i praksa hrvatske politike, da se svaka praktična mjera i svaki politički zaokret diktiran aktualnim potrebama mora objasniti i opravdati ideologijom, povijesnom zadanošću, svijetlo-junačkom tradicijom i još svjetlijom vizijom daleke budućnosti. O teoretskim postavkama takvih ideja ne treba trošiti riječi, one to ni ne zaslužuju. Rudiment su komunističkih, totalitarnih ideja o uvjetovanosti povijesnog kretanja. No, takve teze itekako opterećuju hrvatsku javnost i stvarnost.

Vjerojatno najbolji i najdramatičniji primjer takvog problema jesu Srbi u Hrvatskoj. Događanja u proteklom ratu onemogućila su jedan značajan broj Srba u Hrvatskoj da se etabliraju kao građani hrvatske države. To je našlo odjeka u hrvatskoj historiografiji i javnosti, sve se svodilo na mitologeme o "onima drugima", o čemu je u ovom tekstu već nešto napisano. Na pučkoj razini, ne treba nam nova povijest Srba u Hrvatskoj, u smislu da su oni zaslužni kao krajišnici za obranu Hrvatske, pa pridonijeli hrvatskoj kulturi ovako i onako, i sl. Treba nam samo promicati jednu ideju - da Srbi nisu nikakvi "gosti" u Hrvatskoj, nego da su na mnoge načine ravnopravno sudjelovali u hrvatskoj povijesti, što je najbolji

temelj za građansko određenje srpskoga pitanja u Hrvatskoj. Važno je znati da nam i opća situacija ide na ruku: da polako i sigurno ustašonostalgičari, ti pornografi historije, kako ih nazivam, gube bitku, ali pri tome ne treba biti naivan da će ih se pobijediti brzo i lako.

Da bi se takvi ciljevi postigli valja u našim naporima otići korak dalje od načelnih, teoretskih ili metodoloških usuglašavanja. Trebalo bi pronaći načina da se objavljuju zajedničke izjave o nekim spornim pitanjima koje bi mogle biti i putokaz i dokaz da hrvatski i srpski historičari i u konkretnijoj razradi problema mogu naći zajednički jezik.

Da li je itko iz one druge historiografije (i ne samo historiografije) pokazao senzibilitet za osjetljivosti, mitologeme i sl. onih drugih? Npr., za hrvatsku osjetljivost na jezik, na posebno isticanje pripadnosti Zapadu, na srpski mitologem o junaštvu tijekom povijesti, na osjetljivost prema NDH.

I ovakvi sastanci su dobri, ali upravo zbog ovih viših ciljeva čini mi se da je Mađarska, odnosno Pečuh, neprimjereno mjesto za prvi sastanak. Trebali smo i simbolički pokazati da nam je stalo do razgovora i pomirenja i napraviti taj skup u Hrvatskoj ili u Srbiji. Bilo Vukovar, bilo Knin bili bi prava mjesta za to, jer simboliziraju dva krucijalna događaja, dvije epizode u ratnoj tragediji Hrvata i Srba u nedavnom ratu. No, došao sam jer sam želio pokazati da možemo tri dana sjediti zajedno i razgovarati, a da se ne posvađamo. Rješenje? Na ovom skupu slušamo stvari koje želimo i koje ne želimo, svakako se bolje informiramo i sve to ima svoju svrhu. No, sve je to sporo, vjerojatno i presporo, a očigledno i nedovoljno. Historičari nisu oni koji odlučuju, oni često nemaju ni pristup medijima, a kada u njih i dođu, često se ne snađu. Niti su obrazovani za medijski nastup.

Ne treba imati iluzija: dajem nekoliko primjera. Koliko su problema imali oni u Srbiji koji su u jesen 1991. godine izjavili da ovo "nije moj rat". Srpska historiografija se kreće od članka Vasilija Krestića "O genezi genocidnosti" do proglašavanja šestorice historičara u jesen 1991. godine, u vrijeme napada JNA na Dubrovnik, koji su se tome usprotivili. Znam da je u atmosferi kakva je u to vrijeme vladala u Beogradu, bila to iznimna hrabrost. No, da ne bi sve izgledalo idealno, i da bi se zapravo vidjelo koliko naša polazišta, pa makar s obje strane se smatrale umjerenjačkima, zapravo i nisu tako bliska, neka posluži rečenica iz tog teksta: "Dubrovnik je dio i hrvatske i srpske istorije". U Beogradu, reći to, bio je čin građanske hrabrosti, u Zagrebu je to nekima zvučalo kao otvaranje mogućnosti da se pregovara o ostanku Dubrovnika unutar granica Republike Hrvatske.

Ni u Hrvatskoj, oni koji plivaju protiv struje, nisu ostavljani na miru.

Što, dakle, činiti?

Svatko mora raditi sam, na svojoj strani, ali istovremeno ovisimo jedni o drugima - Srbi i Hrvati, pa tako i njihove historiografije, ovisi jedni o drugima, slobodarstvo i demokracija na jednoj strani, potiče slobodu i demokraciju na drugoj (ako ih je uopće i bilo), nesnošljivost na jednoj potiče nesnošljivost na drugoj strani. Bez obzira što je u ovih 7 godina blokada između dvije kulture veća nego ikada, ipak informacije stižu i ovisnost postoji i "zakon spojenih posuda" funkcionira.

Valja potaknuti otvaranje. Mislim da se nikoga ne može prisiljavati da voli nekoga koga ne želi voljeti, ali ga valja barem naučiti da ga barem trpi. Ako to budu naši ciljevi i ako budemo barem malo sudjelovali u njihovu ostvarivanju, bit će to solidna osnova da jednoga dana doduše, ne budemo lažna braća, ali barem manje ili više snošljivi, ako ne dobri susjedi.

Pomirenje se mora odvijati na više razina. Ono neće doći samo iz politike, kada budu na vlasti nekompromitirani ljudi koji će imati moralni kredibilitet da takve ideje promiču. Ono mora stići i iz društva. U tom općem približavanju i procesu mirenja i historičara i historiografija imaju svakako značajno mjesto.

Summary

Precondition or Consequence of the Political Reconciliation?

The author thinks that mystification and desinterpretation of the Serbian-Croatian relations during history was one of the elements which significantly participated in the inflammation of the Serbian-Croatian conflict. It is very much present in the national consciousness of both nations. Scrupulous historiographic interpretation and demistification can be a precondition of the political reconciliation. Nevertheless, historians can not do much if general political conditions are bad: political agreement about the conflict on the territory of former Yugoslavia is of utmost importance. In that way, Serbian-Croatian reconciliation would be the consequence of the political settlement.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJESTINST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RAD OVI

31

ZAGREB 1998.

Izdavač
Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Za izdavača
Stipe Botica

Redakcija
Branka Boban
Neven Budak
Mirjana Gross
Franko Mirošević
Iskra Iveljić
Nikša Stančić
Božena Vranješ-Šoljan

Urednički kolegij
Ivo Goldstein
Marijan Matićka
Mario Strecha

Izvršni urednik
Mario Strecha

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb, Ivana Lučića 3
tel. 385 1/ 6120 150, 6120 158, fax. 385 1/ 6156 879

Časopis izlazi jednom godišnje. Izdavanje časopisa sufinancira
Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske
br. 6859/1 od 5.X.1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Ministarstvu znanosti i tehnologije
Republike Hrvatske pod brojem UP-547/2-84-1984.

Naslovna stranica

Iva Makvić

Prijevod sažetaka

Marina Denona-Krsnik

Kompjutorski slog i prijelom

DENONA d.o.o., Garićgradska 6, Zagreb

Tisak

KRATIS, Vrapčanska 15, Zagreb

Tiskanje završeno u travnju 1999. godine

Naklada

300 primjeraka

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK 949.75

RADOVI 31

/ [uređivački odbor Ivo Goldstein... et al.]. - Zagreb
: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1998.

– 340 str. ; 24 cm

– Summaries.

ISBN 0353-295X